

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94:343.712 (=411.16)+(477) "1939/1945"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-23-9>

Солошенко В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7096-9859>

ЧИ БАГАТО ЦІННИХ РЕЧЕЙ ЗАЛИШАЛОСЯ В СУСІДІВ ПІСЛЯ ПОГРАБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЄВРЕЇВ?

Нині значно зросла потреба в ґрунтовних студіях, висвітленні проблемних і малодосліджених сторінок української історії часів Другої світової війни, окупації України. Важливо зазначити, що ще задовго до початку Другої світової війни українські євреї зазнавали суттєвого тиску, експропріації цінностей, майна, нерухомості. У статті наголошено, що невіддільними складниками Голокосту, який вирував в українських містах і селах, були погроми, пограбування, переслідування й фізичне знищення євреїв. Єврейське майно під час нацистської окупації України систематично конфіскували та грабували.

Важливим є акцентування на тому, що Голокосту і його жертвам не приділяли в СРСР належної уваги. Йшлося про збірне поняття «радянський народ» і «життя євреїв, їх втрати» неначе розчинялися в ньому. Про пограбування єврейського населення також практично не йшлося. Лише після 2010-х рр. з'являються праці українських дослідників, в яких на основі архівних джерел розкриваються злочини окупаційних органів, а також показується участь і роль місцевого населення – героїв-рятівників або ж навпаки – співучасників терору (свідомих чи несвідомих).

У статті проаналізовано події часів Голокосту, опрацьовано спогади, інтерв'ю з різних частин України, наведено приклади, цитати постраждалих українських євреїв, яким дивом вдалося вижити. До наукового обігу введено донині невідомі архівні документи, які унаочнюють та розкривають умови пограбувань і переслідувань українських євреїв. Ці темні і маловідомі сторінки історії частково були опрацьовані у роботах зарубіжних і окремих українських дослідників та потребують ґрунтовного вивчення й переосмислення в найближчому майбутньому. Великим завданням для науковців є неприпинення пошуків як окремих об'єктів, так і колекцій, які пограбовані за часів панування нацистського режиму. Ефективною у цьому зв'язку видається кооперація українських учених з зарубіжними спеціалістами у цій царині.

Ключові слова: євреї, місцеве населення, Україна, Голокост, конфіскація, грабунок.

Однією із центральних проблем сучасної історії, яку досі ще мало висвітлено, є викрадення майна, творів живопису та мистецтва українських євреїв під час Голокосту та пошуки пограбованого. Протягом нацистської окупації України єврейське майно систематично конфіскували: це відбувалося під час захоплення міст і селищ, коли євреїв виганяли з домівок у гетто, під час численних акцій знищення чи після них. Важливо також зауважити, чому досліджень цієї проблематики практично не проводилося. Ще до початку Другої світової війни євреї вже зазнавали багатьох засобів експропріації та утисків.

Проблема експропріації приватної власності євреїв під час Другої світової війни була лише фрагментарно висвітлена в зарубіжній та українській історичній науці й потребує подальших ґрунтовних досліджень. Голокосту не приділяли належної уваги в СРСР, понад мільйон жертв практично було забуто. Необхідно наголосити, що хоча в Радянському Союзі багато чого вважали державною власністю, євреї часто мали приватну власність і потайки володіли різноманітними колекціями, сліди яких і нині розпорошені по всьому світу [1].

Є багато культурних цінностей, походження яких досі невідоме. Кому належать ці культурні цінності? Чи були дані речі викрадені внаслідок переслідування? Чи можливо їх повернути й що потрібно для цього, тобто для повернення об'єктів із так званим обтяжливим минулим? Ці питання залишаються відкритими й викликають активні дискусії.

Авторка вводить у науковий обіг нові архівні документи та опрацьовані, досі невідомі українській історичній науці праці німецьких та австрійських істориків, які висвітлюють ці важливі проблеми та наголошують на їх актуальності. У статті наведено нові дані й факти, які розкривають умови пограбувань і переслідувань євреїв.

Актуальне завдання – проведення пошуків колекцій та окремих експонатів, які були експропрійовані чи викрадені в законних власників за націонал-соціалістичної доби. Нині значно зросла потреба в науковій інформації про награване мистецтво в країнах Європи та Україні. Постала необхідність в ґрунтовних, різнобічних студіях, висвітленні проблемних, малодосліджених і болючих питань, пов'язаних з окупацією і Голокостом на українських землях. На окрему прискіпливу увагу заслуговують історичні студії Голокосту, важливими складниками яких є погроми, пограбування, переслідування і, врешті, фізичне знищення євреїв. Ці проблеми частково вивчали іноземні дослідники, проте вони потребують деталізації, переосмислення та нових напрацювань.

Добре відомий дослідник проблем Голокосту Дітер Поль присвятив окремі наукові праці ролі українських допоміжних сил під час єврейських погромів [2].

Книга спогадів «“...і мені тяжко на серці”. Чернівецькі євреї згадують» за ред. Г. Раннер, А. Галлінг, А. Фідлер містить унікальну підбірку інтерв'ю чернівчан, яким вдалося пережити Голокост. Інтерв'ю проходили в Чернівцях 1996 р. й мають серед інших такі животрепетні заголовки, які багато про що говорять: «Інколи я думаю, що це все відбувалося не зі мною», «Я вижив і я бачив», «Нічим не можна спокутати цю вину, нічим», «Але зараз, коли про це можна говорити, стане легше». Також цінними є історичні фотокартки, які належали респондентам та їхнім родинам, – вони слушно доповнюють уже наявну важливу інформацію [3].

Монографія німецької дослідниці Міхаели Кріст «Динаміка злочину. Вбивство євреїв Бердичева» дає змогу заглибитися в події 1941–1944 рр. Авторка акцентує увагу на тому, що більшість українських євреїв знищували

по-іншому, ніж євреїв Західної Європи. Їх зазвичай не депортували, не виганяли, не закривали в гетто, не вбивали в концентраційних таборах. Багато з них масово розстріляли посеред чистого поля в безпосередній близькості до їхніх рідних місць. Описуючи задіяні групи акторів, злочинців, жертв, виконавців, помічників і глядачів, дослідниця показала, наскільки обмеженими були відносини акторів і яку роль відіграли окремі постаті в динамічному процесі насилля і вбивств [4].

По-своєму важливою в нашому контексті є монографія американського автора Міхаеля Ганусяка «Не підлягає забуттю». Спираючись на важливі архівні документи, він показав, наскільки непростою була проблема допомоги з боку місцевого населення та протидія німецьким окупантам. Автор книги наголошує на тому, що історія ніколи не забуде звірств нацистів і їхніх поплічників та героїчних учинків в'язнів гетто в Україні та Польщі. Він особисто зустрічався з потерпілими, яким дивом вдалося вижити, і записав із ними низку важливих інтерв'ю, які проливають світло на страшні події часів Другої світової війни на Львівщині, Тернопільщині тощо [5].

Масштаби збагачення і наживу місцевого населення викриває Жанна Ковба, унаочнивши їх прикладами вчинків місцевого населення Східної Галичини [6].

Питання єврейського майна та цінностей тривалий час утримували увагу нацистської влади. На окупованій території Радянського Союзу діяли спеціальні підрозділи, що займалися конфіскацією художніх і культурних цінностей, їх сортуванням та відправкою до Німеччини. Грабунку підлягали як державні установи, церкви, синагоги, так і приватні власники. Конфіскацією та відправленням до Німеччини награбованого з окупованої України та інших окупованих країн Європи опікувався Спеціальний штаб Альфреда Розенберга. Його співробітники також конфіскували та відправляли до Німеччини цінні речі, що були у власності євреїв. Усі відібрані цінні твори мистецтва, відповідно до планів Гітлера, мали бути доставлені до музею в м. Лінц [7]. Експонати з музеїв, архівів та бібліотек, що потрапляли в поле зору «Зондеркоманди Кюнсберга», та інші цінності, які вона захопила, відправляли в Берлін. До компетенції рейхскомісаріату «Україна» розпорядженням від 7 грудня 1942 р. було передано київське земельне управління архівів, бібліотек і музеїв під керівництвом Георга Вінтера [8].

У викраданні культурних скарбів також брали участь Вермахт та інші установи [9]. Вже наприкінці червня 1942 р. д-р Поль надіслав кілька звітів про ситуацію з єврейськими культурними скарбами в Києві. У звіті від 28 червня 1942 р. йшлося про таке: «У релігійній семінарії, що була раніше на Подолі, виявлено близько 50 тисяч томів юдаїки та гебраїки, які туди привезли».

Під час нацистської окупації українських міст і сіл відбувалися масові нелюдські злочини – пограбування, знущання, переслідування та вбивства. Українських євреїв часто знищували неподалік від їхніх помешкань – у ярах, лісах, на околицях. Прикро, але чимало досліджень підтверджують, що серед

місцевих жителів було достатньо активних або пасивних співучасників цих злочинів. Поміж функцій, що їх зобов'язані були виконувати місцеві колаборанти, була й співучасть у здійсненні нацистського насилля, зокрема Голокосту. Як слушно зазначив український дослідник Андрій Усач, «навіть чи хтось із місцевого неєврейського населення міг не знати, яка участь спіткала його сусідів-євреїв. Хтось, попри загрозу смерті, намагався допомогти їм, а хтось, навпаки, пішов на колабораціонізм із нацистами, в тому числі взявши активну участь у переслідуваннях євреїв, а хтось просто спостерігав і водночас своєю пасивністю давав змогу винуватцям сприймати свої дії як прийнятні, нормальні. Найпоширенішим було все ж байдуже ставлення до долі євреїв» [10]. Природно, що більшість переймалася передусім виживанням – власним і своїх близьких.

Дивовижним і доволі сенсаційним є приклад родини Хігерів. Працівники каналізаційних мереж допомогли двадцять одному єврею врятуватися. З них вижили лише десятеро. Це відбувалося наприкінці липня 1944 р., а коли Львів зайняли радянські солдати, то євреї нарешті змогли вийти з колектора, де тривалий час переховувалися. У лютому 1946 р. Хігери втекли від переслідувань НКВС у Польщу, жили в Кракові під польським прізвищем Хировські, а 1957 р. виїхали в Ізраїль. Христину Хігер доля закинула в США, і вона зберегла з того жахливого часу дитячий зелений светрик, який тепер експонують в Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні. Львівські історики й пошуківці знайшли точне місце, де переховувалися євреї. Там були виявлені книги, ліхтарик, батарейки до нього, залишки миски, примусу, великодньої здоби. У роки німецької окупації євреї Львова переховувалися не лише у міській каналізації, а й у підвалах, зокрема взуттєвої фабрики отця Йоана Петерса, в монастирях, церквах. Місцеві мешканці й служителі церкви допомагали їм вижити [11].

Варто наголосити, що багато з тих, хто пережив це лихо, замовчували історії своїх сімей і не розповідали про своє єврейське походження. Вони навіть утаємничували це від своїх власних дітей. Це призвело до того, що чимало нащадків єврейських родин зовсім не мають інформації про долі своїх пращурів, їхнього конфіскованого майна. Із часом лише деякі з них намагалися з'ясувати походження та історію своєї родини.

Ізраїльський дослідник Іцхак Арад виявив, що викрадання єврейських культурних цінностей під час Голокосту було як «офіційним» (тобто відповідно до дискримінаційних законів – арієзація, націоналізація, конфіскація тощо), так і «приватним» (нелегальним) – руками місцевого населення, нацистських поплічників, шляхом корупції, маніпуляції та шантажу [12]. Важливо проаналізувати наслідки цих культурних крадіжок та проблеми реституції. На прикладі деяких українських міст важливо з'ясувати та дослідити цей трагічний бік єврейської історії. Євреїв регулярно обшукували німецькі окупанти, місцеве населення викрадало в них гроші та цінні речі, культурні цінності. У відповідь

на це єврейські родини намагалися сховати свої коштовності. Дещо після війни знаходили в підвалах, на горищах будинків і на цвинтарях. Але важливим залишається той прикрий факт, що, крім німців і їхньої влади, до Голокосту в Східній Європі було причетно чимало місцевих мешканців, які часто бачили, як і де жертви ховали майно. Ці складники, окрім іншого, відрізняють історію Голокосту Східної Європи від того, як це відбувалося в Західній Європі, хоча і там подекуди траплялися подібні випадки.

В одному зі своїх щоденників киянка Ірина Хорошунова писала про таке: «Бібліотеку Академії зайняла німецька комендатура. Німці взагалі розмістилися скрізь, лазили по квартирах населення, брали все, що їм подобалося, публіка весело з ними заводила знайомства або похмуро мовчала. Вони зайняли всі школи і установи. Неможливо перерахувати всього, що говорили. Варіантів було безліч. Однак більш за всіх сварили євреїв, звинувачували їх в тому, що ми програли війну. І складно було у хаосі пліток і чуток встояти і не вірити їм. І відчуття було таке, наче світ перекинувся догори ногами, а ми перебуваємо в якомусь кошмарному, жахливому сні» [13].

Мартін Дін писав, що в Україні, крім легальних, поширеними були й нелегальні форми відбирання майна – це корупція, маніпуляція, шантаж і тиск на євреїв. Тобто автор наголошував, що до і після знищення євреїв під час Голокосту їх грабували не лише нацисти, а й добровольці, які належали до неєврейського населення окупованої України [14]. Але є ще одна відмінність від Західної Європи, яку слід враховувати. На той час, як банківські вклади та нерухомість під час Голокосту були вилучені в євреїв європейських окупованих країн, цінності євреїв в СРСР уже значною мірою експропріювала радянська влада після революції 1917 р.

Київ. Бабин Яр. У випадку з розправами у Бабиному Яру йдеться про збереження спогадів про найбільші масові знищення Другої світової війни. Тоді єврейським родинам було наказано взяти з собою найцінніше – жінки, чоловіки та діти несли з собою родинні цінності, валізи. Те, що вони (київські євреї в Бабиному Яру) залишили, сортувалося, особливо золото та інші цінності збиралися окремо. Ненависть до євреїв була дуже великою. Про це також свідчила Діна Пронічева, вона була свідком тогочасних подій і пережила різанину у вересні 1941 р. в Бабиному Яру. У СРСР ці вбивства часто називалися «масовим винищенням радянських громадян». Під час нацистського вторгнення у євреїв викрали останнє, що вони мали: особисті речі в їхньому домі. Діна Пронічева, яка дивом пережила те пекло, згадувала: «Почали ходити по трупах і розстрілювати тих, хто ще подавав хоч якісь ознаки життя. Інколи стояли біля померлих довше – помічали не зняті раніше сережки чи каблучки, зривали їх і йшли далі» [15].

Але багато чого також залишилося у сусідів, які після вбивства єврейських сімей грабували квартири та забирали з собою предмети мистецтва чи побуту. Як нацисти поводитися з речами євреїв, які залишилися після їх розстрілу? Ми

мало знаємо про те, що потім сталося з награбованим майном. Виникає також питання: що потрібно зробити, щоб, у разі можливості, можна було повернути предмети з обтяжливим минулим? Зараз ця проблема є предметом окремих дискусій. Відтак слід рухатися поетапно. Перш за все, важливо розкрити та оприлюднити крадіжки, підтвержені архівними джерелами, спеціальною літературою, добре задокументованими прикладами та фактами. Далі, йдеться про пошук власників чи їх спадкоємців. Це награбоване майно, конфісковане внаслідок нацистських переслідувань? Тут також необхідно врахувати юридичні питання.

Аналіз особливостей пограбування українських євреїв: як їх грабували, що сталося з об'єктами культури і де їх шукати сьогодні? Що розповідають про злочини та крадіжки ті, хто вижив, очевидці?

Георгій Родін під час інтерв'ю зі сльозами на очах в деталях згадував ті страшні часи, які випали на його долю. «...Мене вразив напис на блясі ременя у німця в Бабиному яру: “Бог з нами”. Багато хто з тих, хто йшов, зрозуміли, куди і навіть їх ведуть, намагалися вирватися. Навколо багато фашистів з автоматами та собаками..... Раннього ранку я знову прийшов додому на Червоноармійську. Мене побачила наша сусідка тітка Дуня, вона довго плакала бачачи мене всього закривавленого, але живого. «А Колька мій бачив, – сказала, – що всю вашу родину, німці погнали в Бабин Яр, на розстріл». Вона погодувала, викупала і переодягнула у чистий одяг і застерегла: «Іди. Побачить Колька Брільов тебе. Він став поліцаєм». Пересидівши до вечора в руїнах сусіднього будинку, я пішов до тітки Рози на Сталінку. Але там нікого не було вдома. Все розкрито та розкидано, видно були сліди пограбування. Пішов до тітки Сані та дядька Льови на Поділ. Знав, що бабуся часто ходила до них. На Подолі теж не застав нікого. Лише сусід вийшов і сказав мені: Що ти шукаєш. Їх усіх погнали на Бабин Яр. Іди.....» [16].

Євреїв регулярно обшукували німецькі окупанти, вони беззастережно вилучали у них гроші та цінності. Знаючи це, єврейські родини намагалися сховати свої цінності. У Києві, на вулиці Некрасівській, на місці колишньої школи № 38, німці розмістили склад. Величезна чотириповерхова будівля була завалена здобиччю, привезеною з Бабиного Яру. Перший поверх використовувався для їжі, другий – для білизни, третій – для зберігання верхнього одягу, четвертий – для прикрас. Все було ретельно розкладено і пронумеровано [17]. Часто євреї, що залишилися в живих, повинні були перебирати речі закатованих. Ювелірні вироби з дорогоцінних металів, а також твори мистецтва та предмети розкоші (картини, прикраси тощо) були відправлені до Німецького державного інституту дорогоцінних металів у Берліні. Меблі та інші предмети інтер'єру, техніка, столові прибори, постільна білизна, якщо вони підходили, направлялися для оформлення бюро та німецьких квартир; інші предмети, такі як одяг, білизна тощо використовувалися для заохочення нацистів нижчого рівня та їх поплічників.

Рівне. «Рівне назвали другим Бабиным Яром. Ті, хто пережив той день 7 листопада 1941, ніколи не зможуть стерти його зі своєї свідомості та серця». Це свідчення рівнянина Абрама Кіршнера, який пережив Голокост. У Галицькому повіті в той час окупантами було видано розпорядження про облік усього майна, враховуючи не тільки цінності, а й одяг, особисті речі.

Бердичів. До Другої світової війни українське місто Бердичів вважалося важливим релігійним і культурним центром єврейського життя Східної Європи. Більше третини міста, яке налічувало близько 65 тис. мешканців, становили євреї. Лише чотири місяці після того, як німецькі війська вторглися в Радянський Союз, тільки кілька сотень із числа євреїв – мешканців міста були ще живі. На відміну від переважної більшості євреїв Західної Європи, більшість з українських євреїв загинули під час масових розстрілів на відкритих полях у безпосередній близькості від рідних міст та місць їх проживання. Тільки до весни 1942 р. на околицях українських міст і сіл було вбито та поховано в ямах близько 300 тис. єврейських жінок, дітей і чоловіків. За це відповідали оперативні групи та батальйони поліції. Майже всюди, де в Україні з'являлися німецькі окупаційні війська, більшість євреїв було вбито протягом дуже короткого часу. Загалом близько 1,5 мільйона з них стали жертвами німецької окупації України. Після закінчення війни кілька тисяч єврейських біженців, яким вдалося втекти від німців, повернулися або вийшли з окопів навколо Бердичева, де вони вижили завдяки допомозі українських рятувальників [18]. Авторка статті навела лише окремі приклади пограбування та знищення євреїв у містах та містечках України, однак зрозуміло, це лише поодинокі приклади, яких було сотні і навіть тисячі.

До цієї проблематики пограбування майна українських євреїв та суміжних питань повинна бути прикута увага сучасних дослідників. Дані проблеми та результати досліджень потрібно виносити у публічний простір і тим самим сприяти подоланню наслідків минулого.

У статті Петро Долганов проаналізував випадки пограбування жертв Голокосту у невеликих містечках Волині: Дубровиці, Корці й Костополі. Місцеві мешканці долучилися до грабунку єврейських сусідів під час погромів наприкінці червня – на початку липня 1941 р. Відбувалися стихійні пограбування помешкань жертв і «легалізована» нацистською окупаційною владою торгівля їхнім майном (переважно одягом і побутовими речами). Місцеве населення охоче долучилося до нерівноцінних торгових обмінів із єврейськими бранцями. В обмін на одяг, взуття, прикраси та гроші селяни давали євреям їжу. Коли кошти закінчувалися, євреї пропонували свою працю в обмін на харчі. Зазвичай найбільшу вигоду мали сусіди євреїв, що мешкали у цих містах і довколишніх селах. У Корці торгівлю майном убитих євреїв контролювала района управа, а участь у ній брали переважно місцеві українські селяни. Велика кількість коштів і цінностей відбиралася в жертв Голокосту. По всій території Європи діяла певна модель – жертв Голокосту переслідували, їх

майно конфісковували, воно виставлялося на продаж на аукціонах. Ті речі, які були потрібні нацистській Німеччині відбиралися солдатами, окупаційною владою і вони йшли в Німеччину. Це була офіційна стратегія з майном, з будинками, які продавалися на невеличких аукціонах за безцінь. Кошти від проданого йшли на ведення війни [19].

Окупаційна влада дала дозвіл німецьким військовим надсилати додому посилки, а це давало підстави їх родинам для поліпшення умов життя в райху. Архівні данні дозволяють унаочнити такі приклади. Німецькі офіцери на свята і не тільки на свята, надсилали своїм дружинам посилки з України. Перед католицьким Різдрвом, у листі до офіцера Ганса Зоммера, відправленого з м. Рівне до м. Наумбург (Заале) інший німецький офіцер (прізвище не ідентифіковане) згадував про таке: «Твоїй дружині, у відповідності до її побажань, я надіслав посилку на адресу її прописки у Берліні і сподіваюся, що вона її вчасно отримала. У мене все відповідно до обставин добре. Моя різдвяна відпустка була на жаль короткою, оскільки за вказівкою гауляйтера я знову не очікувано 3 січня мушу їхати до України». Відтак важливо підкреслити, що подібні пакунки відправляли до Німеччини й чимало інших офіцерів, у багатьох із них містилося награване в Україні, майно євреїв, їх цінності [20]. Отже із листа ми довідалися про те, що німецькі офіцери, грабуючи заможні єврейські помешкання, часто діяли у відповідності до замовлень своїх дружин. Варто підкреслити, що німецькі жінки отримували вельми багато різних речей з України (СРСР), і все це робило їх життя під час війни «щасливішим».

Про злочини нацистів по відношенню до українських євреїв свідчать детальні розповіді очевидців «....Я бачила, згадує в інтерв'ю Ксенія Полуляхова, з Бердянська, як нашою вулицею Чкалова вели євреїв на Мерликову балку. Німці пропонували місцевим взяти єврейські речі. Дехто вихоплював із рук старих людей торбинки з речами. Багато місцевих “фахівців” із Лисок уночі серед трупів забирали все, що залишилося» [21].

Як слушно наголошує Роман Михальчук, «у цей час багато хто не лише побачив, а й використав можливість власного матеріального збагачення завдяки нещастю жертв. У цьому контексті слід погодитися з Адамом Джонсом, який зазначає, що геноцид пропонує безпрецедентну можливість для «виправлення» економічного дисбалансу через захоплення багатств і власності жертв. Жадоба власності, перспектива заволодіти єврейським майном є одними із визначальних рис Голокосту. Результати його дослідження підтверджують запропоновану ним початку студій гіпотезу і «вказують на набагато більшу роль цивільних осіб, місцевого неєврейського населення у привласненні майна жертв Голокосту, ніж це вважалося раніше....» [22].

Олександра Грибняк згадувала наступне: «Від господині я дізналася, як німці розстрілювали євреїв, як одного дня, на Мерликовій балці було одразу розстріляно 1 тис. осіб. Розповідала, як усіх жителів Бердянська, при відступі, німці гнали у бік Мелітополя, а кожну хату підпалювали.

Розповіла, як німецькі офіцери в період окупації Бердянська лікувалися на знаменитому Бердянському курорті, де були чудові грязелікарні, а потім весь обслуговуючий персонал розстріляли» [23].

Владлена Зяблова свідчила про період окупації таке: «Почалась війна. Паніка, плутанина. Евакуюватися ми не могли, насамперед евакуювали заводи та фабрики. Можна було поїхати за гроші чи золото, але ми були дуже бідні. Перші біженці із Західної України розповідали, як убивають євреїв. У ніч із 6-го на 7 жовтня німці увійшли до міста. Почалися страшні дні окупації. Містом поповзли чутки, що почали розстрілювати євреїв. Усюди було розклеєно оголошення: «Усім жидам з'явитися на ринкову площу з дорогими речами». Мама, вважаючи нас російською родиною, не пішла. Тато мав рідну сестру. Її звали Мотрона Григорівна Смикалова. Жила вона поряд із нашою вулицею. Так ось, вона пішла до гестапо і заявила, що її брат має дружину єврейку, яка не хоче йти на реєстрацію» [24].

У щоденниках німецьких офіцерів непоодинокими були такі записи: Одже ми – німецькі солдати не вбивці і не грабіжники. Звісно ми знищуємо тих, хто веде з нами боротьбу і роблять для нас погано, ворога ми щадимо і поводимося з ним згідно законів війни. Ми також не ведемо війни проти обеззброєних мирних народів Радянської Росії і її жінок і дітей. Але ми знищуємо політичну систему, яка мала на меті світову революцію, пролетарізацію і поневолення. Світ подякує нам одного разу, що ми звільнили його від більшовизму.

Підбиваючи підсумки щодо досліджуваної теми, слід підкреслити наступне. Ключовою подією світового значення у справі повернення та реституції культурних цінностей, втрачених євреями в різних країнах світу стала Міжнародна Вашингтонська конференція з питань майна періоду Голокосту (грудень 1998 р.), яку організував Держдепартамент США. Під час конференції особлива увага була приділена проблемі пошуку награбованих творів мистецтва і розроблення низки міжнародних правил і умов щодо їх повернення. Виходячи з положень Вашингтонської декларації від 3 грудня 1998 р., Федеральний уряд об'єднаної Німеччини взяв міжнародне зобов'язання – зробити свій внесок у дослідження походження та реституцію даних культурних цінностей. І протягом крайніх десятиліть у цій царині німецькою державою зроблено чимало. Показово, що на Вашингтонській конференції були присутні представники більш ніж 40 країн світу і єврейських організацій. Також цінним є і те, що під час конференції було прийнято 11 важливих положень, зокрема – про необхідність здійснення ідентифікації награбованих і конфіскованих під час нацистського панування творів мистецтва, проведення пошуків їх довоєнних власників або спадкоємців.

У даному контексті, створення міжнародної комісії для розшуку награбованого нацистами майна євреїв має допомогти повернути культурні цінності власникам або їх спадкоємцям. З огляду на те, що Україна зазнала великих втрат культурних цінностей, єврейських культурних надбань, цьому

важливому питанню державної ваги необхідно приділяти більше уваги. Окремі наукові розробки в даній сфері, які існують в Україні, для їх повноцінної реалізації потребують також належної підтримки держави. Україна має достатньо документальних свідчень, щоб повернути багато цінних речей, які належали як українцям, так і євреям. Відтак ці пошуки не варто припиняти і в подальшому. Для того, щоб знайти конфісковані культурні цінності та їх власників чи правонаступників, слід опрацювати всі дані виміри проблеми та максимально використати наявні і ще не втрачені можливості. Ця справа не лише благородна, але й має демократичні і ціннісні виміри щодо спокутування вини за кращими зразками суспільств розвинутої демократії.

Список використаних джерел та літератури

1. Солошенко В.В. Голокост і пограбування українських євреїв під час Другої світової війни. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*: Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 2022 р. Київ: Арт Економі, 2022. С. 168–171.
2. Pohl D. Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden. In: Gerhard Paul (Hrsg.): *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen: Wallstein Verlag, 2002. S. 205–234.
3. «...und das Herz wird mir schwer dabei». Czernowitzer Juden erinnern sich. / Herausgegeben von Gertrud Ranner, Axel Halling, Anja Fiedler u.a. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa, 2009. 226 s.
4. Christ M. Die Dynamik des Tötens: Die Ermordung der Juden von Berditschiew, Ukraine 1941–1944. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1973. 244 s.
5. Hanusiak M. Lest we forget. New York: Dunellen, 1976. 188 p.
6. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ: Дух і літера, 2009. 251 с.
7. Солошенко В.В. Пограбування культурних цінностей Європи для музею фюрера у Лінці. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 1 (13). С. 190–202.
8. Солошенко В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму. *Зовнішні справи*. 2016. № 8. С. 28–33.
9. Hartung U. Raubzuge in der Sowjetunion. Bremen: Edition Temmen, 1997. 135 s.
10. Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження. *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти*. Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. Київ: УЦВІГ; КВІЦ, 2018. С. 41–48.
11. У Львові знайшли схованку євреїв часів Голокосту в підземній Полтаві. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kanalizatsiya-skhovok-yevreyiv-viyuna-holokost/31460114.html>
12. Арад И. Разграбление нацистской Германией еврейского имущества на оккупированных территориях СССР. *Яд Вашем: Исследования*. Выпуск 1. 2009. С. 119–154.
13. «Київські записки» – щоденник І.О. Хорошунової, написаний в окупації в м. Києві. 28 вересня 1941 – 17 березня 1942 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. № 5270. Оп. № 1. С. № 3 Арк. 9–10.
14. Dean M. Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945. New York: Cambridge University Press, 2008. 448 p.
15. Свидетельство Дины Проницовой, спасшейся из Бабьего Яра. *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944)*. Сборник документов. Яд Вашем, Иерусалим, 1992. С. 107–112.

16. Денисов Е. Боль, слезы и память. Интервью с Георгием Михайловичем Родиным – свидетелем трагедии в Бабьем Яру. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв голокосту*. Випуск № 3. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. С. 10–11.
17. Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1945. 47 с.
18. Christ M. Die Dynamik des Tötens: Die Ermordung der Juden von Berditschiew, Ukraine 1941-1944. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1973. 244 s.
19. Долганов П. Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації. *Місто: історія, культура, суспільство*. Е-журнал урбаністичних студій. 2020. № 9. С. 46–87.
20. Brief an Uffz. Hans Sommer Rowno, den 20. Januar 1943. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte. Muenchen. S. 5.
21. Полуляхова Ксения. Бердянск, июль 2000 г. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв голокосту*. Випуск № 3. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. С. 5–6.
22. Роман Михальчук Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в Генеральній окрузі «Волинь-Поділля». Фокус місцевого неєврейського населення. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. 13, 2021. С. 38-39.
23. Александра Грибняк. Бердянск, апрель 2000 г. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв голокосту*. Випуск № 3. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. С. 22–26.
24. Владлена Зяблова, Бердянск 2001 г. *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв голокосту*. Випуск № 3. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. С. 18–22.

References

1. Soloshenko, V. (2022). Holokost i pohrabuvannia ukrainskykh yevreiv pid chas Druhoi svitovoi viiny. *Istoriia, kultura, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvu*. Kyiv: Art Ekonomi, pp. 168-171. [In Ukrainian].
2. Pohl, D. (2002) Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden. In: Gerhard Paul (Hrsg.): *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen: Wallstein Verlag. [In German].
3. Ranner, G. & Halling, A. (Hrsg.) (2009). “...und das Herz wird mir schwer dabei”. *Czernowitzer Juden erinnern sich*. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa. [In German].
4. Christ, M. (1973). *Die Dynamik des Tötens: Die Ermordung der Juden von Berditschiew, Ukraine 1941-1944*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. [In German].
5. Hanusiak, M. (1976) *Lest we forget*. New York: Dunellen. [In English].
6. Kovba, Zh. (2009). *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naseleння Skhidnoi Halychyny v roky “ostatochnoho rozviazannia yevreiskoho pytannia”*. Kyiv: Dukh i litera. [In Ukrainian].
7. Soloshenko, V. (2021). Pohrabuvannia kulturnykh tsinnosti Yevropy dlia muzeiu furera u Lintsi. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 1 (13), pp. 190-202. [In Ukrainian].
8. Soloshenko, V. (2016). Dosvid podolannia naslidkiv polityky natsional-sotsializmu. *Zovnishni spravy*, 8, pp. 28-33. [In Ukrainian].
9. Hartung, U. (1997). *Raubzuge in der Sowjetunion*. Bremen: Edition Temmen. [In German].
10. Usach, A. (2018). Mistsevi kolaboranty ta Holokost v Ukraini: perspektyvy i vyklyky doslidzhennia. *Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: naukovi ta osviti aspekty*. Kyiv: UTsVIH; KVITs, pp. 41-48. [In Ukrainian].
11. U Lvovi znayshly skhovanku yevreiv chasiv Holokostu v pidzemni Poltavi. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/kanalizatsiya-skhovok-yevreyiv-viy-na-holokost/31460114.html> [In Ukrainian].
12. Arad, I. (2009) Razgrableniye natsistskoy Germaniyey evreyskogo imushchestva na okkupirovannykh territoriyakh SSSR. *Yad Vashem: Issledovaniya*, 1, pp. 119-154. [In Russian].

13. “Kyivski zapysky” – shchodennyk I.O. Khoroshunovoi, napysanyi v okupatsii v m. Kyievi. 28 veresnia 1941 – 17 bereznia 1942 r. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy*. F. № 5270. Op. № 1. S. № 3 Ark. 9-10. [In Ukrainian].
14. Dean, M. (2008). *Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945*. New York: Cambridge University Press. [In English]
15. Svidetelstvo Diny Pronichevoy, spassheysya iz Babyego Yara (1992). *Unichtozheniye evreyev SSSR v gody nemetskoy okkupatsii (1941-1944)*. Sbornik dokumentov. Yad Vashem, Ierusalim, pp. 107-112. [In Russian].
16. Denisov, E. (2010). Bol, slezy i pamyat. Intervyu s Georgiyem Mikhaylovichem Rodinyim – svidetelem tragedii v Babyem Yaru. *Vidrodzhennya pam'yati: spogadi svidikiv ta zhertv golokostu*, 3. Dnipropetrovsk: Tsentr “Tkuma”, pp.10–11. [In Russian].
17. Dubina, K. (1945). *Zlodeyaniya nemtsev v Kiyev*. Moskva: OGIZ Gospolitizdat. [In Russian].
18. Christ, M. (1973). *Die Dynamik des Tötens: Die Ermordung der Juden von Berditschiw. Ukraine 1941-1944*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. [In German].
19. Dolhanov, P. (2020). Benefitsiary Holokostu: rol susidiv u pohrabuvanni yevreiv Volyni v period natsystskoi okupatsii. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*. E-zhurnal urbanistychnykh studii, 9, pp. 46-87. [In Ukrainian].
20. Brief an Uffz. Hans Sommer Rowno (den 20. Januar 1943). *Archiv des Instituts für Zeitgeschichte*. Muenchen. S. 5. [In German].
21. Polulyakhova Kseniya. Berdyansk. iyul 2000 g. (2010). *Vidrodzhennya pam'yati: spogadi svidikiv ta zhertv golokostu*, 3. Dnipropetrovsk: Tsentr “Tkuma”, pp. 5-6. [In Russian].
22. Roman Mykhalchuk Rol yevreiskoi vlasnosti v dynamitsi Holokostu v Heneralnii okruzi «Volyn-Podillia». Fokus mistsevoho neievreiskoho naselennia. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir*. 13, 2021. S. 38-39. [In Ukrainian].
23. Aleksandra Gribnyak. Berdyansk. aprel 2000 g. (2010). *Vidrodzhennya pam'yati: spogadi svidikiv ta zhertv golokostu*, 3. Dnipropetrovsk: Tsentr “Tkuma”, pp. 22-26. [In Russian].
24. Vladlena Zyablova. Berdyansk 2001 g. (2010). *Vidrodzhennya pam'yati: spogadi svidikiv ta zhertv golokostu*, 3. Dnipropetrovsk: Tsentr “Tkuma”, pp.18-22. [In Russian].

Soloshenko V. Have the Neighbors Left a lot of Valuable Items after the Robbery of the Ukrainian Jews?

Currently, the need for solid studios covering problematic and little-studied pages of Ukrainian history during the Second World War and the occupation of Ukraine has increased significantly. It is important to note that long time before the start of World War II, Ukrainian Jews experienced significant pressure, expropriation of valuables, property, and real estate. The article emphasizes that the inseparable components of the Holocaust that raged in Ukrainian cities and villages were pogroms, robbery, persecution and physical extermination of Jews. Jewish property was systematically confiscated and looted during the Nazi occupation of Ukraine.

It is important to emphasize that the Holocaust and its victims were not given due attention in the USSR. It was about the collective concept of “Soviet people” and “the lives of Jews, their losses” seemed to dissolve in it. There was also practically no talk about the robbery of the Jewish population. Only after the 2010s appeared the works of Ukrainian researchers, in which, based on archival sources, the crimes of the occupation authorities are revealed, and the participation and role of the local population – hero-saviors or, conversely, accomplices in terror (conscious or unconscious) – is shown.

The article analyzes the events of the Holocaust, examines memories, interviews from different parts of Ukraine, and provides examples, quotes from the victims of Ukrainian Jews who miraculously managed to survive. Unknown archival documents have been introduced into scientific circulation, which clearly reveal the conditions of the robberies and persecution of Ukrainian Jews. These dark and little-known pages of history have been partially explored in the works of foreign and individual Ukrainian researchers and require thorough study and rethinking in the near future. A big challenge

for scientists is to continue searching for both individual objects and collections looted under the Nazi regime. In this regard, cooperation between Ukrainian scientists and foreign experts in this field seems effective.

Keywords: *Jews, local population, Ukraine, Holocaust, confiscation, robbery.*